

Dostál, Bořivoj

K rekonstrukci velkomoravského kostela na Pohansku

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. E, Řada archeologicko-klasická. 1992, vol. 41, iss. E37, pp. [73]-88

ISBN 80-210-0602-1

ISSN 0231-7915

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/110129>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

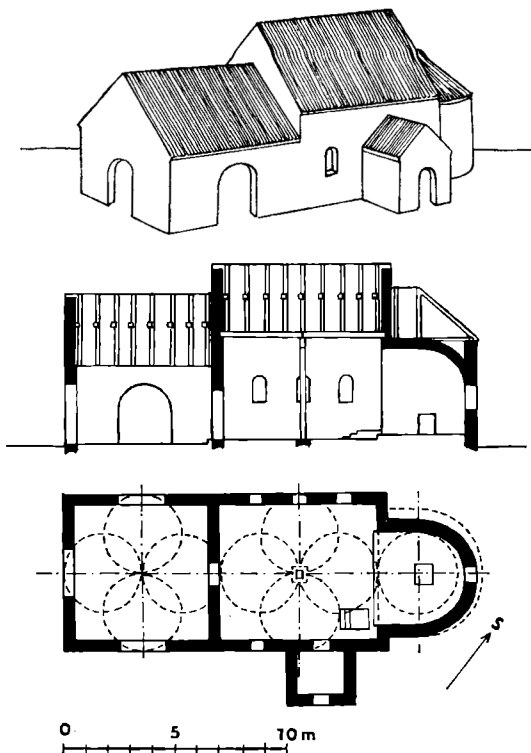
BOŘIVOJ DOSTÁL

K REKONSTRUKCI VELKOMORAVSKÉHO KOSTELA NA POHANSKU

V letech 1959–1960 byly prozkoumány katedrou prehistorie FF MU za vedení prof. dr. F. Kalouska na velkomoravském hradisku Pohansku u Břeclavi základy zděné chrámové stavby. Předběžné informace o výsledcích výzkumu této stavby zveřejnil F. KALOUSEK (1961), B. DOSTÁL (1961; 1964, 7–10; 1975, 101–103) a V. RICHTER (1965, 193–195, 203–204). K vyčerpávajícímu zpracování, které plánoval F. Kalousek, zatím nedošlo.

O rekonstrukci chrámu se pokusil již v první polovině šedesátých let J. Pošmourný. Jeho stať „Stavební rozbor a rekonstrukce velkomoravského kostela na Pohansku“ s průvodním dopisem ze dne 23. 6. 1963 nalezená v pozůstalosti F. Kalouska sice nebyla zveřejněna – zřejmě pro nesprávné pochopení nálezové situace, s níž F. Kalousek nemohl souhlasit – ale jednotlivé výňatky a zejména obrazové přílohy se ocitly v pozdějších studiích J. POŠMOURNÉHO (1964, 1969, 1971) a úplný kresebný postup jeho rekonstrukce (obr. 1) byl zveřejněn V. VAVŘÍNKEM (1963, 143). Vzhledem k tomu, že i mezi modely zhotovenými pro novou expozici slovanského období v Moravském zemském muzeu, otevřenou na podzim 1991, se objevila stará Pošmourného rekonstrukce chrámu z Pohanska, pokládám za nutné upozornit na některé její nedostatky, které jsou v rozporu s archeologicky zjištěnými fakty. Tím přirozeně nechci snížit zásluhy citovaného autora v bádání o velkomoravské církevní architektuře, zejména jeho objev modulového principu aplikovaného při její výstavbě.

Při rekonstrukci chrámu z Pohanska vycházel J. Pošmourný nejen z nálezové situace jeho pozůstatků (obr. 2 : a), ale i z nápadné shody jeho základních rozměrů a půdorysného členění s kostelem na Špitálkách ve Starém Městě (obr. 2 : b), jehož pozůstatky se ovšem zachovaly mnohem hůře než na Pohansku a již prvotní rekonstrukce jejich nálezové situace je v mnohém směru diskutabilní (DOSTÁL 1990, 36–39). Tím spíše bylo metodicky nesprávné uplatňovat nejisté poznatky ze špitáleckého chrámu při rekonstrukci oněch částí kostela z Pohanska, které se tam zachovaly

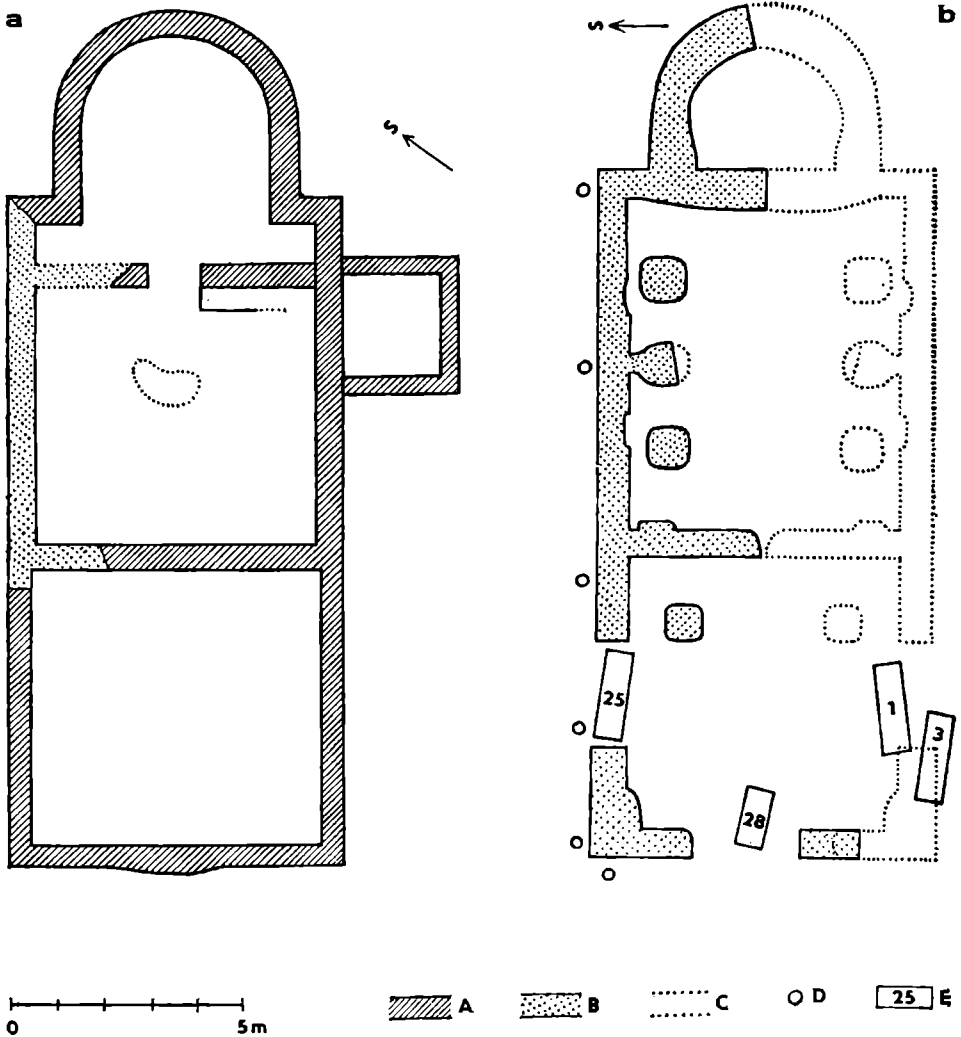

Obr. 1. Pokus J. Pošmourného o rekonstrukci velkomoravského kostela na Pohansku u Břeclavi z roku 1963.

lépe a jsou podepřeny i dalšími nálezovými okolnostmi. Jiné nedostatky Pošmourného rekonstrukce pak vyplynuly z dokončení výzkumu v lodi a apsidě kostela na Pohansku v roce 1964 a z uzavření výzkumu palisádového ohrazení a vnitřní plochy velmožského dvorce v téže roce.

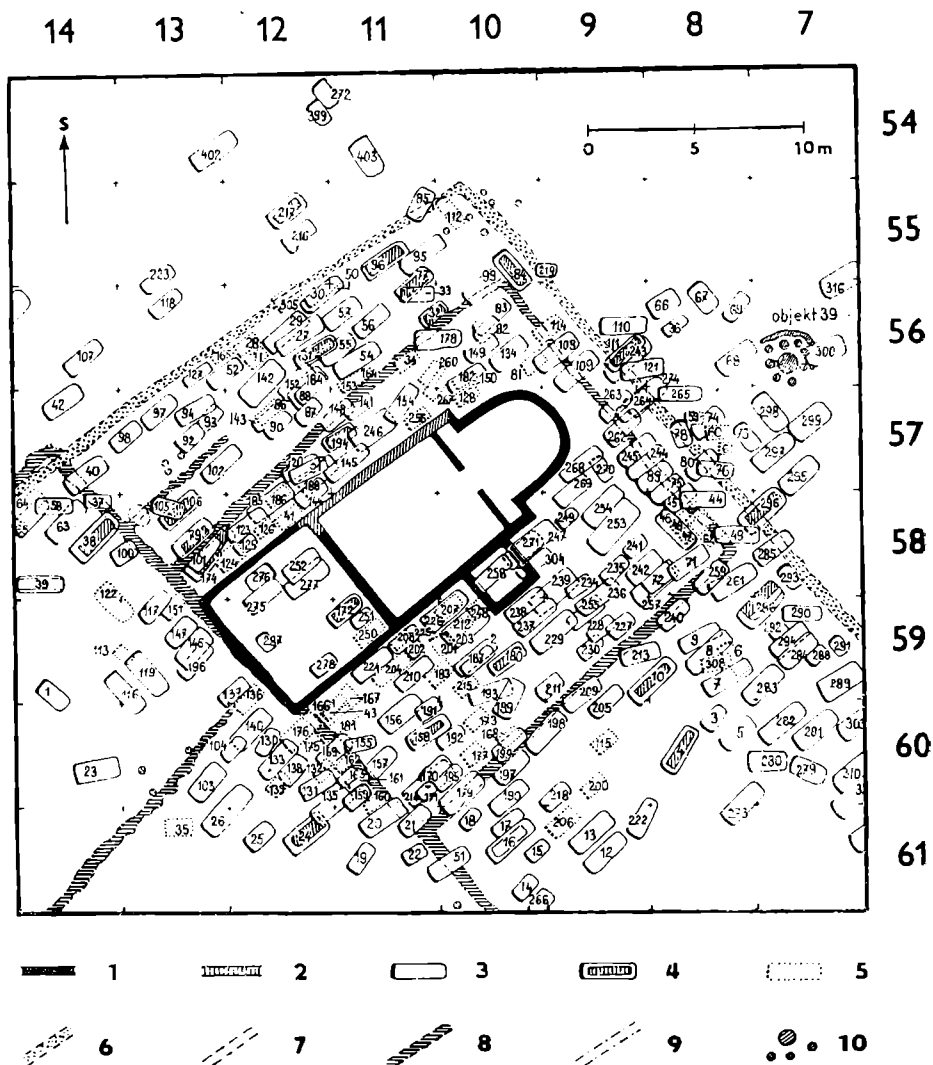
Základní poznatek Pošmourného, že totiž většina velkomoravských chrámů s půlkruhovými apsidami byla budována pomocí jednotného modulu o rozměru 12 římských stop, platí v podstatě i pro Pohansko. Výzkum uvnitř apsidy v roce 1964 tuto tezi do značné míry podpořil, neboť ukázal, že jižní strana apsidy nebyla deformovaná, jak se zpočátku zdálo, ale zcela symetrická se stranou severní. Nicméně kružnice vepsaná do apsidy nemá průměr 3,6 m, nýbrž 4 m; vyplývá to i z půdorysu rektifikovaného J. Pošmourným (VAVŘÍNEK 1963, 143 dole). Rozdíl je zřejmě způsoben protažením apsidy na Pohansku, zatímco apsida kostela na Špitálkách je půlkruhová, neprotážená, pokud lze věřit původní zveřejněné dokumentaci (POULÍK 1955, 311, obr. 4).

Zásadní nesouhlas však vzbuzují dva široké boční vchody do nartexu kostela na Pohansku (obr. 1), které tam J. Pošmourný předpokládá podle pozůstatků kostela na Špitálkách zachovaných ve velmi porušeném stavu. Negativ základu apsidy zmíněného staroměstského kostela měl hloubku pouhých 4–6 cm a maltová kra severně od kostela byla silná jen 10–15

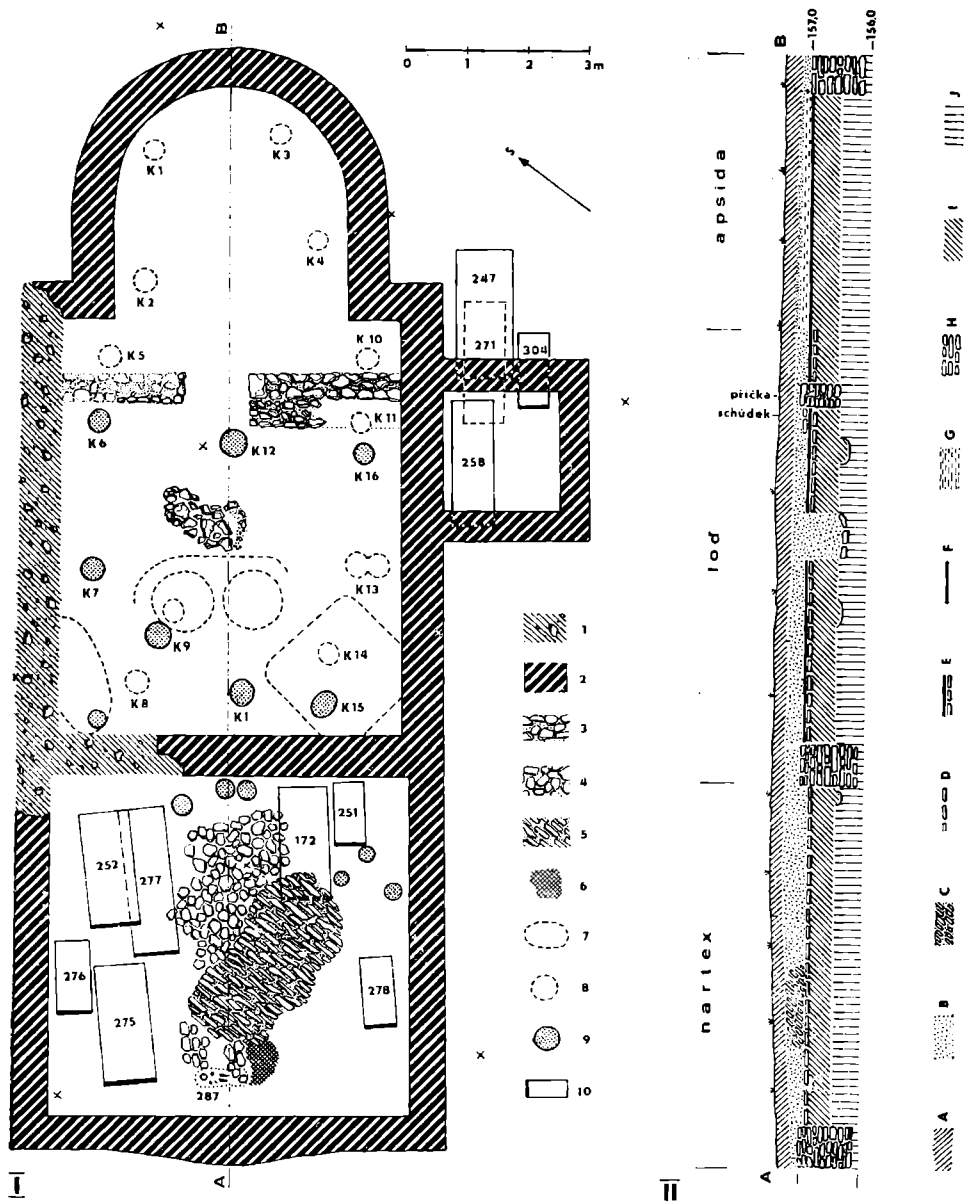
Obr. 2. Půdorysné dispozice velkomoravských chrámů z Břeclavi-Pohanska (a) a ze Špitálek ve Starém Městě (b) v jednotném měřítku. Vysvětlivky: A — originální základové zdivo; B — negativní výplň základové rýhy; C — dorekonstruovaný pravděpodobný průběh základu; D — kúlové jamky; E — hrobová jáma s příslušným číslem hrobu.

cm, takže ani základ severní stěny chrámu nemohl být hlubší (POULÍK 1955, 307–314, obr. 7 a 10). Při nevelké hloubce negativního základu se mohlo stát, že se místy vytratil nebo nebyl správně rozlišen. Průlom v základu severní stěny nartexu (š 235 cm) registrovala komise až při druhém zasedání v roce 1950 zřejmě s jistými rozpaky, neboť při třetím zasedání téhož roku byl v mezeře konstatován hrob 25 a interpretován jako důkaz, že proluka v základu skutečně byla, aniž se připouštělo, že uvedený hrob porušil nebo byl překryt základem stavby (BÖHM 1955,

Obr. 3. Břeclav-Pohansko. Výšek plánu pohřebiště u kostela s palisádovými žlábkami v okolí. Podle F. Kalouska. Mezera mezi hroby před vchodem do chrámu je dobře patrná. Vysvětlivky: 1 — originální základové zdivo; 2 — negativ základu; 3 — prostá hrobová jáma (strana u lebky vytažena silněji); 4 — hrobová jáma s rakví; 5 — hrob s nerozlišenou hrobovou jámou; 6 — žlábek po mladší palisádě; 7 — žlábek po mladší palisádě překrytý hrobem; 8 — žlábek po starší palisádě; 9 — žlábek po starší palisádě překrytý hrobem; 10 — kúlové jamky kultovního objektu.

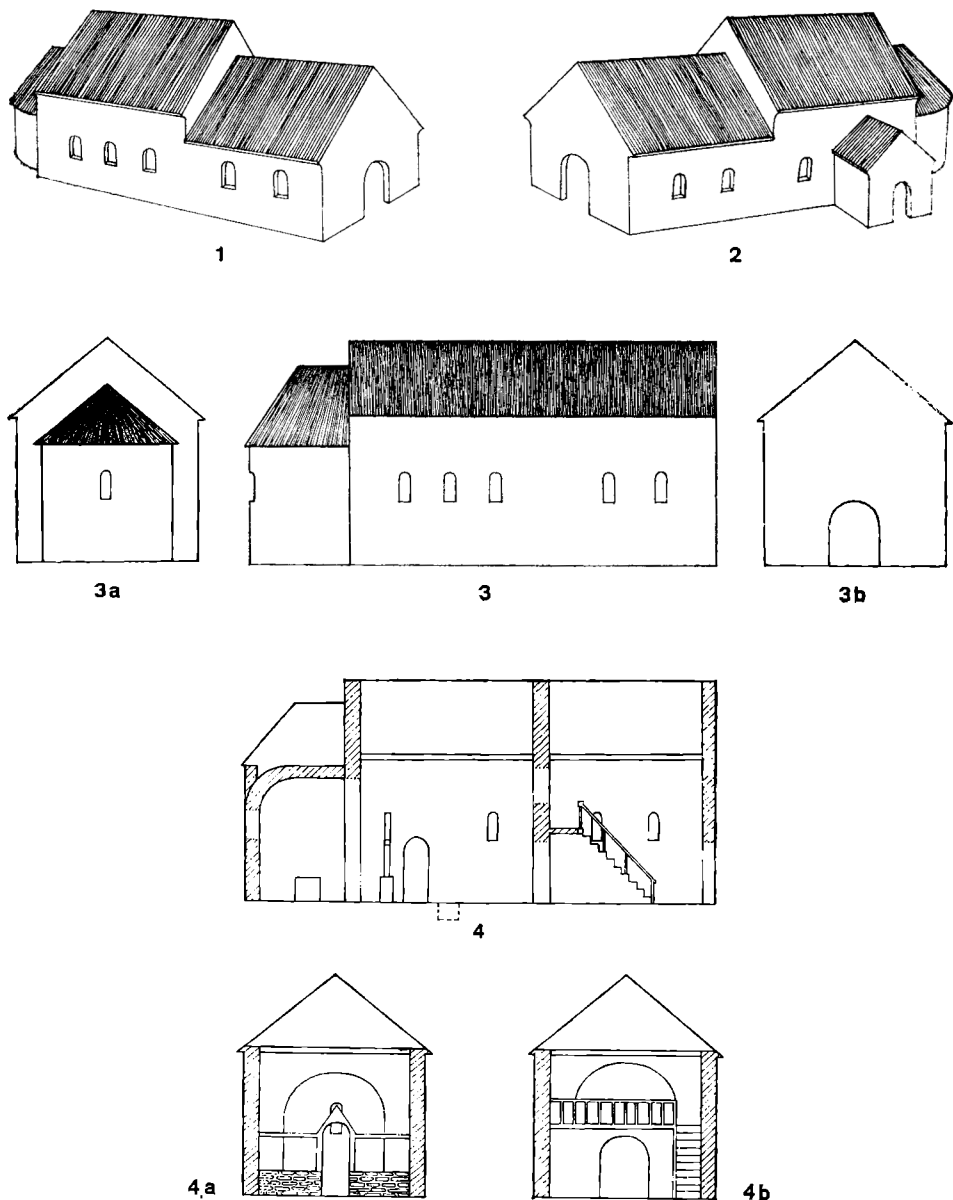
354—357). I na jižní straně byl v místě předpokládané proluky hrob 1 a 3, z nichž zejména druhý zasahoval pod rekonstruovaný průběh základu (obr. 2 : 2). Nelze tedy vyloučit, že tak tomu bylo i s hroby 1 a 25, nebo že tyto hroby základ porušily a že v něm původně žádné mezery nebyly. Jejich existence se zdá být nelogická z hlediska stability stavby. Sám Pošmourný shledává, že při stavbě kamenného objektu jsou zpravidla

Obr. 4. Břeclav-Pohansko. I: Půdorys pozůstatků chrámu. Vysvětlivky: 1 — negativ základu; 2 — originální základové zdivo; 3 — zděný základ předkněžistní průčeka a schůdku; 4 — pozůstatek kamenné dlažby v nartexu; 5 — blok zříceného nadzemního zdiva; 6 — ohniště s propáleným hliněným výmazem; 7 — obrysy před- a velkomoravských objektů; 8 — kulové jamky v humusu pod podlahou kostela se stavební ssutí ve výplni; 9 — kulové jamky v podloží; 10 — hrobová jáma s číslem hrobu (strana u lebky vytažena silněji). II: Podélný řez pozůstatky kostela. Vysvětlivky: A — povrchový humus s destrukcí; B — destrukční vrstva s kameny a maltou; C — blok zříceného nadzemního zdiva; D — řez kameny v dláždění nartexu; E — řez podlahou lodi; kameny zalité maltou; F — maltová podlaha v apsidě; G — písek zvýšená podlaha apsidy; H — řez originálním základovým zdivem; I — humusovitá vrstva pod podlahou kostela; J — podloží.

jeho základy provázány vcelku, aby tvořily pevný věnec, i když v nadzemním zdívu jsou nad celistvým základem různé otvory dveří, oken atd. (POŠMOURNÝ 1963, 2). Na Pohansku v základech nartexu žádné proluky nebyly a lze o nich pochybovat i na Špitálkách, jsou-li tam doloženy takové zpevňující prvky jako základový pas pod triumfálním obloukem a základ příčky mezi lodí a nartexem. Na Pohansku nebyla proluka ani ve středu základu jihozápadní průčelní stěny nartexu, ani v základu příčky mezi lodí a nartexem, kde vchody musely být (obr. 2 : 1; 4 : I). Vchod je tam ve středu štítové stěny nartexu jasně naznačen mezerou mezi hroby před jeho průčelím, zatímco při jeho okapových stěnách se pohřby kumulují (obr. 3). Vchod ostatně není naznačen prolukou ani v přístavku, který byl bez základu, ani v přilehlé jihovýchodní stěně lodi; tato část chrámu byla ovšem obklopena hroby, protože vznikla později. Mezery v základech pod vchody nebyly zjištěny u většiny velkomoravských chrámů (POULÍK 1985, obr. 24, 26; 1987, obr. 15, 17; ŠTEFANOVIČOVÁ 1989, 114–118; 1990) s výjimkou chrámového komplexu v Sadech, kde je však přerušeni podstatně užší, pouhých 126 cm (HRUBÝ 1965, 203). U nartexu kostela na Pohansku můžeme tedy právem předpokládat pouze jediný vchod ve štítové stěně; vedlejší vchod do chrámu šel přes přístavek, zda to však bylo právě z té strany, jak naznačují rekonstrukce (obr. 1; 5 : 2), není prokazatelné. Pro centrální situování hlavního vchodu do štítové stěny nartexu mluví i to, že mezi hroby umístěnými v nartexu kostela na Pohansku je prázdný pruh na jeho podélné ose (obr. 4 : I). Je v něm sice hned u vchodu jeden mělký dětský hrob (č. 287), který byl zřejmě pozdní, vyhloubený snad až po zániku sakrální funkce kostela, neboť má o 90° odchylnou orientaci od ostatních hrobů. K úvahám o šířce vchodu nemáme reálné podklady; není vyloučeno, že byl užší, než je naznačeno na rekonstrukcích v této stati. Vychlípení základu štítové stěny nartexu jihozápadním směrem v šířce 2,5 m bylo způsobeno jeho propadáním do výplně staršího žlábků po palisádě. Samozřejmě také nevíme, zda horní část vchodů byla obloukovitá; mohla mít i vodorovný překlád, jak je tomu u řady chrámů ve starocharvátském prostředí.

K rekonstrukci nartexu kostela na Pohansku můžeme ještě dodat, že mohl mít vzhledem ke své délce patrně po dvou oknech na okapových stranách. Vycházíme při tomto odhadu z hledisek, podle nichž předpokládal J. POŠMOURNÝ (1963, 7; VAVŘÍNEK 1963, 143) v lodi kostela tři okna. Nelze také pominout názor V. Richtra, který soudil, že přístavba nartexu může být pochopena jen tehdy, měl-li v horním podlaží panskou tribunu, čímž se stal vlastnickým kostelem velmožského dvorce (RICHTER 1965, 194–195). Pak bychom ovšem museli předpokládat stejnou výšku nartexu jako lodi (obr. 5 : 3), přičemž tribuna by mohla být v severovýchodní části nartexu, kde se našly v podloží stopy po kúlech, z nichž některé by mohly být její oporou. Je to však málo pravděpodobné, protože nosné trámy tribuny mohly být zakotveny v okapových stěnách nebo v příčce mezi lodí a nartexem. Schůdky na tribunu mohly být v jihozápadní části nartexu (obr. 5 : 4, 4b), která nebyla tak porušena hroby jako část severozápadní. I když by dřevěná tribuna asi neohrozila

Obr. 5. Břeclav-Pohansko. Dvě varianty rekonstrukce kostela. 1, 2 — dva pohledy na korigovanou rekonstrukci J. Pošmourného (bez bočních vchodů do nartexu). 3 — boční pohled na rekonstrukci chrámu se stejně vysokými stěnami lodi i nartexu (od SZ); 3a — čelní pohled se strany apsidy; 3b — průčelí nartexu; 4 — řez druhou variantou rekonstrukce chrámu s ikonostasem v lodi a s panskou tribunou v nartexu; 4a — příčný řez v místě příčky s pohledem k apsidě; 4b — příčný řez nartexem s pohledem na průchod do lodi a na panskou tribunu.

statiku stavby, přece jen užší základ nartexu mluví spíš pro to, že jeho stěny byly nižší.

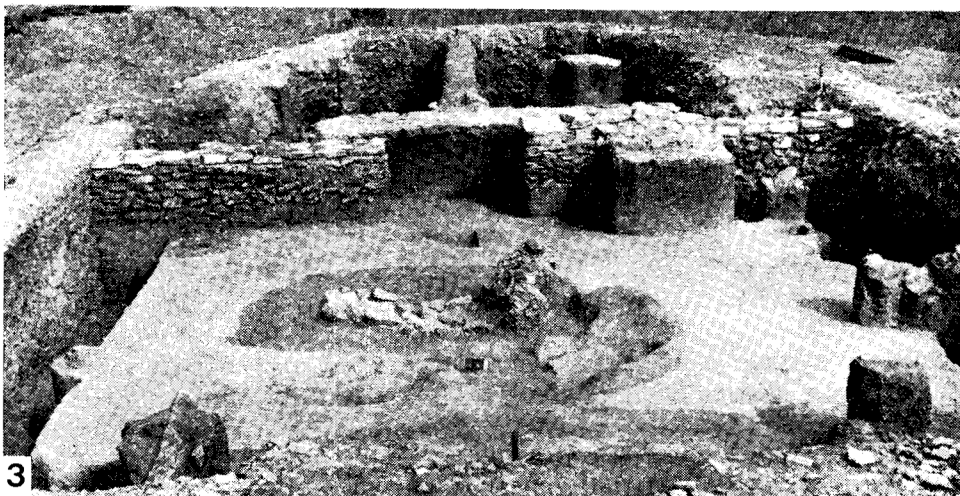
Ještě jedna okolnost by měla být v souvislosti s nartexem zmíněna, a to síla a hloubka příčky mezi nartexem a lodí. Šířka příčky byla stejná jako u stěn lodi, tj. 60–65 cm. Pokud jde o hloubku jejího základu, byla zřejmě shodná se základy obvodových stěn celého kostela (obr. 4 : II). Je pravda, že prostor uvnitř nartexu byl vyhlouben na úroveň podloží, tj. asi 40 cm pod rovinu podlahy, a hlouběji byly vybírány jen zásypy hrobů. Základ příčky se strany nartexu nebyl tedy v celé hloubce obnažen. Se strany lodi byl sice podél příčky ponechán kontrolní blok s částí podlahy (š 40 cm), ale v místech napojení příčky na základy lodi byly vyryty sondy podél okapových stěn až na spodní linii základu, která se podle fotografií zdá být ve stejné úrovni se spodní linií základu příčky.

Nové poznatky pro rekonstrukci chrámu vyplynuly i z výzkumu vnitřní plochy lodi a apsidy provedeného F. Kalouskem v roce 1964. Především se ukázalo, že apsida a základy triumfálního oblouku jsou zcela symetrické. Po odstranění podlahy v lodi kostela a snížení terénu až na podloží se ozřejmilo, že tzv. schůdky v severovýchodním rohu lodi (tab. I : 1), přesněji stupeň bližší k apsidě má 50 cm hluboký základ a že je jedním ramenem předkněžištní příčky, z jejíž severozápadní části se zachoval jen kratší úsek. Středem příčky vedl průchod asi 110 cm široký (obr. 4 : I; tab. I, II : 1). Vzhledem k značné hloubce základu lze předpokládat, že příčka byla alespoň 1 m vysoká a že na ní patrně spočíval dřevěný stříškovitý ikonostas zakotvený rameny v okapových stěnách (obr. 5 : 4a). V kamenném provedení jsou známy u starocharvátských chrámů (KARAMAN 1930, 75, obr. 42; MARASOVIĆ—GVOZDANOVIĆ—SEKULIĆ—GVOZDANOVIĆ—MOHOROVIČIĆ 1978, tab. 8 : 2; 25 : 1; 49 : 4; 60 : 2a). Účel stupínku před východním ramenem příčky není jasný; byl patrně ve vztahu k bočnímu vchodu do chrámové lodi, který vedl přes přístavek. V žádném případě však nemohlo jít o schůdky na kazatelnu (ambon), jak se domníval J. POŠMOURNÝ (1963, 7). Je třeba též zdůraznit, že předkněžištní příčka, kterou J. Cibulka pokládal za prvek keltsko-ostrovni, měla na Pohansku průchod středem a nikoliv po stranách, jak to mylně vyobrazuje uvedený autor (CIBULKA 1963, 149, obr. 18). Týž autor chybně soudí, že přístavek u kostela na Pohansku byl hrobkou; jeho obvodové zdi pouze překrývaly tři hroby (obr. 4 : 1).

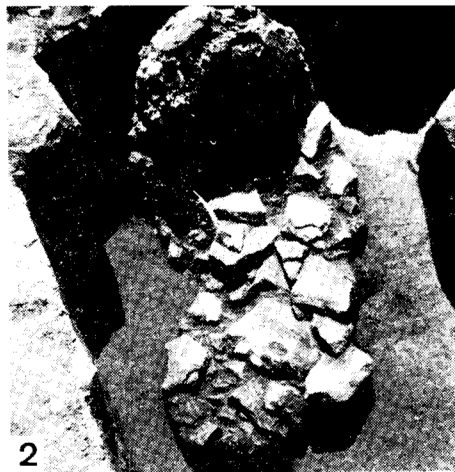
Jáma poblíž středu lodi (180 × 100 cm) chrámu na Pohansku, vyplněná stavební sutí, zasahující až 70 cm pod úroveň podlahy a vyložená na dně kameny, nebyla patrně základem pilíře, jak to již dříve zpochybňoval F. KALOUSEK (1961, 142), neboť základy pilíře by se patrně zachovaly stejně dobře jako základy příčky, přístavku a jiných částí obvodového zdiva. Ostatně pilíř by spolehlivě nahradil dřevěný sloup, který se mohl opírat o plochý kámen a nemusel být vůbec zahlouben. Tvar jámy byl natolik porušen, že ho nelze přesněji rekonstruovat (obr. 4 : I, II; tab. II : 2). Vydláždění dna naznačuje, že mohlo jít o hrob zakladatele chrámu, světce nebo symbolický hrob — schránku na relikvie. Nešlo tu sice o charakteristický křížový půdorys, jaký byl objeven v bazilice sv. Jiří

z poslední čtvrtiny 10. století na Pražském hradě (BORKOVSKÝ 1960) a dokonce ve dvou exemplářích v chrámu sv. Víta, patrně z 9. století, v Unterregenbachu (FEHRING 1971; 1972, 44–47); raně křesťanské relikviové hroby z 5.–6. století měly však i jiný tvar, který se mohl vyskytnout i na Pohansku. Stejně jako na Pohansku se nacházel v porýnském Murrhardt u poblíž středu lodi hrob sv. Walthericha v původně dřevěném (2. polovina 8. století) a později ve zděném chrámu z prvních desítek 9. století (FEHRING 1967, 191, Abb. 4 : 3; 1971, 1164, Abb. 1 : 4).

Po odstranění podlahy v lodi a apsidě kostela na Pohansku se objevily i kúlové jamky. Jedny — v počtu asi 10 — se začaly rýsovat již v humusu nad podloží (blíže k podlaze kostela) a v jejich výplni byly kameny a kousky malty. Byly rozmístěny podél vnitřních stěn lodi a nesly patrně konstrukci lešení používaného při stavbě. Podlaha lodi a apsidy byly natolik porušeny, že se nedalo zjistit, zda ji kúlové jamky prorážely či nikoliv. Další skupina kúlových jamek — asi 9 — byla zahloubena v podloží, které se nacházelo asi 100 cm pod současným povrchem a zhruba 50 cm pod podlahou lodi a apsidy (obr. 4 : I). Tyto kúlové jamky se stavbou zděného kostela zřejmě nesouvisely, neboť se nenacházely jen podél stěn, ale i na podélné ose, kde by bránily provozu ve zděné stavbě, i na jiných místech. Není vyloučeno, že souvisely s 6 kúlovými jamkami zjištěnými porůznu v nartexu KALOUSEK 1961, 143); řada z nich ovšem mohla být zničena tamějšími hroby. Kúlové jamky jeví se v podloží lodi mohly též souviset s třemi zahloubenými sídlištními objekty (č. 119–121), které obsahovaly časně slovanskou a starohradištní keramiku (DOSTÁL 1975, 329–330, tab. 40 : 1–3; 98 : 5–25). Tyto objekty nelze chápat jako výrazně uzavřené náleзовé celky. Kostel s pohřebištěm se totiž rozkládal v prostoru starší slovanské osady a v hrobových zásypech se nacházely střepy starohradištní i časně slovanské keramiky (KALOUSEK 1971, tab. A–C). Je tedy přirozené, že kulturní vrstva v lodi kostela byla prosycena tímtož materiálem a velkomoravské střepy tam byly poměrně vzácné. Naopak na podlaze kostela a pod destrukcí jeho stěn se nacházely i mladohradištní střepy z 10. století (DOSTÁL 1973/74). Dva ze starších objektů zachycených pod podlahou lodi byly chrámovými základy porušeny, avšak třetí (obj. 121) byl proseknut pouze jedinou kúlovou jámou obloženou kameny a sledovatelnou již od podlahy kostela. Obj. 121 byl umístěn na podélné ose stavby a sestával ze dvou mísovitých jam (p 90 cm, hl 10–15 cm) vyplněných mastnou černou hlínou (DOSTÁL 1975, 330, tab. 40 : 2; 98 : 5–8); šlo snad o ohniště. Kúlové jámy zahloubené v podloží tvoří přibližně čtvercovitý útvar o rozměrech asi 4 × 4,5 m (s dalšími jamkami v nartexu by byl obdélníkovitý), který je poněkud excentricky umístěn v palisádové obdélníkovité ohradě o rozměrech 21,5 × 17 m. Nabízí se tedy otázka, zda tu nešlo o jádro pohanské svatyně, jak o ní uvažoval V. RICHTER (1965, 203). Nelze ani vyloučit, že před stavbou kamenného křesťanského chrámu byl v místě pohanské svatyně vybudován malý misijní dřevěný kostel. Několik takových dřevěných kostelů zjištěných na Západě nemělo větší rozměry jak 3,5 ×

Tab. VII. Břeclav-Pohansko. Zbytek příčky (vlevo) a schůdků (vpravo) v úrovni podlahy v lodi kostela; 2 — základ příčky sahající k podloží; vlevo zbytek maltové podlahy před triumfálním obloukem, vpravo zbytek schůdku; 3 — výzkum z roku 1964 v lodi kostela: vpředu základ příčky a zbytky podlahy, uprostřed kamenné dláždění mírně excentricky situované jámy vyplněné stavební sutí (relikviový hrob?), před ním dvě mísovité jámy z obj. 121; před příčkou tři kúlové jámy v podloží, vpravo kameny z výplně kúlových jam pod podlahou.

Tab. VIII. Břeclav-Pohansko. 1 — šikmý pohled na základ předkněžištní příčky v lodi kostela; 2 — dlážděné dno jámy se sutí poblíž středu kostelní lodi; 3 — zbytky kamenného dláždění v nartexu zčásti překryté blokem zříceného nadzemního zdiva; v pozadí zbytky ohniště vybudovaného na dlažbě kostela po zániku jeho sakrální funkce.

6,5 m a neměly ani zvlášť vydělené presbyterium (FEHRING 1967, 181—185, Abb. 1 : 1—3).

Můžeme tedy shrnout, že z úvah o původním vzhledu lodi kostela na Pohansku bude asi nutné vypustit představu o základu pro středový opěrný sloup, v jehož místě byl asi hrob na relikvie, a místo schůdků a zvýšeného ambonu bude třeba počítat s předkněžištní příčkou s průchodem ve středu a s ikonostasem nad ním (obr. 5 : 4, 4a, 4b). Chrám tím nabývá prvků známých ze starocharvátského prostředí, odkud k nám pronikaly v 9. století četné kulturní vlivy (POULÍK 1963, 90—91).

Při rekonstrukci kostela na Pohansku se uvažovalo o tom, že stejně jako u kostela na Špitálkách ve Starém Městě, byla kolem něho dřevěná, lehce zastřešená přístavba (POŠMOURNÝ 1963, 10). Dřevěnou přístavbu u kostela na Špitálkách připouštěl na základě novodobé analogie ze Závishovic na Moravě i V. RICHTER (1965, 191). Pokud jde o Špitálky, lze vyslovit pochybnosti o souvislosti kúlových jamek s kamennou stavbou. Jejich rozměry ani hloubka nebyly nikde uvedeny, ale podle zveřejněného plánu mohly mít průměr asi 20 cm a přiléhaly více méně těsně k severní stěně chrámu. Uvědomíme-li si, že základ chrámu byl zahlouben pod úroveň terénu nejméně 60 cm, ale spíše více (POŠMOURNÝ 1953, 52), těžko si představíme ražení kúlů do této hloubky těsně při stěně stavby. Pokud by byly kúly do této hloubky vsazovány, nutně by musely mít jamky po nich větší průměr. I pak by ovšem bylo pravděpodobnější, že kúly souvisely s jinou, starší stavbou. Palisádový žlábek kolem kostela na Špitálkách souvislost s kamennou stavbou vzhledem k jeho pravidelným vzdálenostem od chrámových stěn nevylučuje. Na Pohansku však žádné kúlové jamky v patřičných vzdálenostech vně stavby nebyly a J. Pošmourňý mohl tam své domněnky opírat jen o okolní palisádové žlábký. Bylo jich tam ale více než na Špitálkách a nebyly kolem stavby symetricky rozmístěny. Jejich chronologický význam nemohl tehdy docenit, poněvadž celá plocha dvorce nebyla ještě prokopána. Domníval se, že obě palisády v okolí kostela byly současné a že ten byl budován v přibližně čtvercové ploše vymezené velkou i menší (tedy starší i mladší) palisádovou ohradou, jejíž střed byl i středem kostela. Vnitřní obdélná ohrada kolem kostela o rozměrech 21,5 × 17 m nemohla podle něho existovat před vybudováním 1. fáze kostela. Dokončení výzkumu dvorce však jasně prokázalo, že vnější palisáda byla mladší než palisáda vnitřní. Na vnitřní, tedy starší palisádovou ohradou, navazovala i obdélníkovitá ohrada kolem kostela, která sice mohla být vybudována až v souvislosti se založením kostela, aby vymezila sakrální okrsek se hřbitovem (hroby zpočátku skutečně tuto ohradou respektovaly, později však nikoliv), ale není vyloučeno, že existovala již dříve a kostel byl umístěn do jejího areálu druhotně, čemuž by napovídala skutečnost, že zděnou stavbu zřejmě předcházela stavba dřevěná (kúlová), ať už šlo o misijní křesťanský chrám nebo o jádro pohanské svatyně. Dostavěním nartexu však už obdélníkovitá ohrada kolem kostela pozbyla smysl, neboť základy průčelí nartexu ji překrývaly. Poté určitou dobu omezovala hřbitov mladší ohrada dvorce. Z plánu hřbitova je zřejmé, že na severozápadní straně ji hroby delší dobu respektovaly, neboť je jimi vyplněn prostor mezi kostelem a

touto částí ohrady. Na severovýchodní straně však hroby začaly záhy překrývat žlábký i po mladší palisádě (obr. 3).

Trojfázový vývoj kostela na Pohansku (1. apside s lodí; 2. nartex; 3. přístavek) je obecně uznáván. Pokud jde o absolutní datování jeho vzniku, je nadále neúnosná představa, že se tak stalo až po příchodu byzantské misie (KALOUSEK 1961, 145–146) a že kostely s půlkruhovými apsidami jsou typem byzantského misijního kostela, který se u nás uplatnil po roce 863 (POŠMOURNÝ 1963, 10). Jak o kostele Na valách, tak o první stavební fázi kostela na Špitálkách, V. Hrubý usoudil, že vznikly před příchodem byzantské misie, nejspíše mezi léty 850–863 (HRUBÝ 1965, 179, 198). Tím spíše to platí o kostele na Pohansku, který má nejen vícefázový stavební vývoj, ale kde je doložena i návaznost na starší dřevěnou architekturu. Tento vývoj je potvrzen stratigrafickými vztahy mezi jednotlivými stavebními fázemi kostela, palisádového opevnění dvorce a hroby. Vzhledem k tomu, že palisádové ohrazení dvorce zaniklo ještě v rámci velkomoravského období (žlábký po něm jsou převrstveny hroby s typickým velkomoravským inventářem), je nutné klást počátky kostela již do předcyrilometodějského období (DOSTÁL 1975, 102–103) jako obě stavby staroměstské. Potvrzují to ostatně i nejstarší hroby obsahující ozdoby blatnicko-mikulčického stylu.

Při odhadu výšky stěn kostela na Pohansku. lze vycházet z propočtů J. Pošmourného, který technické stránce výstavby velkomoravských chrámů věnoval největší pozornost. Podle měřítek uváděných v některých jeho statích, je výška stěn lodi kostela Na valách ve Starém Městě 6 m, výška ke hřebeni střechy 9 m a výška apsidy v místě triumfálního oblouku asi 5,8 m (POŠMOURNÝ 1969, obr. 14; 1971, obr. 3 : 1); stejné výškové údaje uvádí i u kostela na Pohansku (POŠMOURNÝ 1971, obr. 4 : 6). Na kresbě v publikaci V. VAVŘÍNKY (1963, 143) jsou tyto rozměry z neznámých důvodů přibližně o 1 m zkráceny. Přikláním se k výškovým odhadům uvedeným v citovaných člancích J. Pošmourného.

Závěrem lze shrnout, že pokud jde o výškové členění stavby, je možné se přidržet představy J. Pošmourného, že apside i nartex a přirozeně i přístavek byly nižší než loď. Jak bylo již dříve zdůvodněno, nartex neměl široké boční vchody a byl místo nich vybaven na okapových stranách dvěma okny: celkem tedy byla na jihovýchodní straně kostela 3 okna (obr. 5 : 1) a na severozápadní straně 5 oken (obr. 5 : 2). Nelze však vyloučit ani variantu, v níž měl nartex stejnou výšku jako loď a měl uvnitř panskou tribunu (obr. 5 : 3, 4, 4b). Plochý strop můžeme předpokládat jak v lodi, tak i v nartexu (POŠMOURNÝ 1969, 659), zejména při variantě s tribunou v nartexu; pouze apside byla patrně zaklenutá (obr. 5 : 4). Jak bylo již řečeno, bude třeba opustit ideu opěrného sloupu uprostřed lodi, a to tím spíše, že opěrný sloup není předpokládán ani uprostřed nartexu, ačkoliv technické důvody by byly obdobné jako v lodi. Poměrně hluboký základ příčky předpokládá nejméně metr vysokou stěnu, nad jejímž středovým průchodem se mohl zvedat stříškovitý ikonostas (obr. 5 : 4a).

To jsou základní korektury a možné varianty rekonstrukce, s nimiž by se mělo počítat při úvahách o původním vzhledu chrámu na Pohansku.

Jde samozřejmě jen o ty prvky, jimiž stavba zasáhla pod úroveň zemského povrchu. Detaily provedení nadzemních částí chrámu mohly být rozmanité, představy o nich zůstanou však vždy jen hypotetické.

LITERATURA

- BÖHM, J. 1955: Dva kostely z doby říše velkomoravské. PA 46, 352—372.
- BORKOVSKÝ, I. 1960: Piscina ve tvaru kříže ve svatojiřské bazilice na Pražském hradě. AR 12, 680—700.
- CIBULKA, J. 1963: První tři velkomoravské kostely objevené na hradišti u Mikulčic, jejich význam a otázka Metodějova hrobu. In: Soluňští bratři, Praha, 85—157.
- DOSTÁL, B. 1960: Výzkum velkomoravského hradiska Pohanska u Břeclavi. Slovácko 3, 17—33.
- DOSTÁL, B. 1964: Slovanská minulost Pohanska. Katalog výstavy o výzkumech 1959—1963. Břeclav.
- DOSTÁL, B. 1973/74: Mladohradištní keramická skupina z Břeclavi-Pohanska. SPFFBU E 18/19, 181—193.
- DOSTÁL, B. 1975: Břeclav-Pohansko IV. Velkomoravský velmožský dvorec. Brno.
- DOSTÁL, B. 1990: Několik poznámek k objevu prvních velkomoravských kostelů ve Starém Městě. In: Staroměstská výročí, Brno, 35-42.
- FEHRING, G. P. 1967: Die Stellung des frühmittelalterlichen Holzkirchenbaues in der Architekturgeschichte. In: JdRGZM Mainz 14, 179—197.
- FEHRING, G. P. 1971: Die Kreuzgrabenanlagen von Prag-St. Georg und Unterregenbach-St. Veit. Taufbecken oder Relikviengräber? In: Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques 2, Prague 1167—1170.
- FEHRING, G. P. 1971a: Neue ergrabene frühmittelalterliche Kirchen in Südwestdeutschland. In: Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques 2, Prague, 1163—1166.
- FEHRING, G. P. 1972: Unterregenbach. Kirchen. Herrensitz. Siedlungsbereiche. I—III. Stuttgart.
- HRUBÝ, V. 1965: Staré Město. Velkomoravský Velehrad. Praha.
- KALOUSEK, F. 1961: Některé nové poznatky k stavební technice velkomoravské architektury. SPFFBU F 5, 135—150, 3 obr., 2 tab.
- KALOUSEK, F. 1971: Břeclav-Pohansko I. Velkomoravské pohřebiště u kostela Brno.
- KARAMAN, L. 1930: Iz kolijevke hrvatske prošlosti. Zagreb.
- MARASOVIĆ, T. — GVOZDANOVIĆ, V. — SEKULIĆ—GVOZDANOVIĆ, S. — MOHOROVIĆIĆ, A. 1978: Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture. Split.
- POŠMOURNÝ, J. 1953: Chrám cyrilometodějské na Velké Moravě. Umění 1, 42—60.
- POŠMOURNÝ, J. 1963: Stavební rozbor a rekonstrukce velkomoravského kostela na Pohansku. Nепublikovaný rukopis.
- POŠMOURNÝ, J. 1964: Církevní architektura velkomoravské říše. Umění 12, 187—202.
- POŠMOURNÝ, J. 1969: Budownictwo murowane Slowian wielkomorawskich. Kwartalnik Historii Kultury Materialnej 17, 633—673.
- POŠMOURNÝ, J. 1971: Provenience stavebního umění velkomoravských Slovanů. Mosaica XXII (XI), 41—60.
- POULÍK, J. 1955: Nález kostela z doby říše velkomoravské v trati Špitálky ve Starém Městě. PA 46, 307—351.
- POULÍK, J. 1963: Dvě velkomoravské rotundy v Mikulčicích. Praha.
- POULÍK, J. 1985: Svědectví výzkumů a pramenů archeologických o Velké Moravě.

- In: Velká Morava a počátky československé státnosti, Praha-Bratislava, 9—80, 28 obr., tab. 1—8 + I—XXXIV.
- POULÍK, J. 1987: Velikaja Moravija i kirillo-mefodijevskaja missija. In: Kirillo-mefodievski studii, Sofia, kn. 4, 111—120, 22 obr.
- RICHTER, V. 1965: Die Anfänge der großmährischen Architektur. In: Magna Moravia, Praha, 121—360.
- ŠTEFANOVIČOVÁ, T. 1989: Osudy starých Slovanov. Martin.
- ŠTEFANOVIČOVÁ, T. 1990: Príspevok k počiatkom včasnostredovekej sakrálnej architektúry na Slovensku. In: Staroměstská výročí, Brno, 43—55.
- VAVŘÍNEK, V. 1963: Církevní misie v dějinách Velké Moravy. Praha.

ZUR REKONSTRUKTION DER GROßMÄHRISCHEN KIRCHE IN POHANSKO

In den Jahren 1959—1960 wurden auf dem Burgwall Pohansko bei Břeclav die Fundamente einer großmährischen Kirche durchforscht. Bisher wurden nur vorläufige Ergebnisse veröffentlicht. Die von J. Pošmourný durchgeführte Rekonstruktion (Abb. 1) bleibt der einzige zeichnerisch als auch dreidimensional dokumentierte Versuch, der in der Literatur und in Museumsausstellungen erscheint. Der Verfasser hält es daher für notwendig, auf seine Unrichtigkeiten hinzuweisen, die aus falscher Interpretation der archäologischen Befunde und aus übertriebener Abhängigkeit der Vergleiche mit der Kirche „Na Špitálkách“ in Staré Město hervorgehen (Abb. 2).

Die Kirche von Pohansko hatte keine breiten Seiteneingänge im Narthex; auf den einzigen Haupteingang in ihrer Stirnwand zeigt eine Lücke zwischen den Gräbern (Abb. 3). Der Nebeneingang in das Kirchenschiff führte über den Anbau an der südöstlichen Seite. In den beiden Traufwänden des Narthexes gab es wahrscheinlich je zwei Fenster (Abb. 5 : 1—4). Die Narthexwände waren möglicherweise niedriger, als die des Kirchenschiffes (Abb. 5 : 1, 2), es ist aber auch nicht ausgeschlossen, daß sie gleich hoch waren (Abb. 5 : 3, 4), falls in der Vorhalle eine Herrentribüne stand, die durch eine Holzterrasse auf der rechten Seite zugänglich war (Abb. 5 : 4, 4b).

Die Grabung im Presbyterium und im Kirchenschiff im Jahre 1964 führte zur Entdeckung eines verhältnismäßig tiefen Fundamentes einer vorpresbyterianischen Querwand mit einem zentralen Durchgang (Abb. 4; Taf. I:1—3; II:1). Die Querwand war ungefähr 1 m hoch und auf ihr stand ein hölzerner Ikonostas mit einem dachartigen Überbau in der Mitte (Abb. 5 : 4, 4a). Solche im Stein durchgeführte Ikonostase sind aus dem altkroatischen Milieu bekannt. Die Grube mit dem steingepflasterten Boden in der Schiffsmitte war vielleicht kein Pfeilerfundament, sondern ein Reliquiengrab, das Grab eines Heiligen oder Stifters.

Die sich gleich unter dem Fußboden befindenden Pfostenlöcher sind vielleicht Spuren nach dem Bagerüst der Kirche, jedoch die Pfostengruben, die erst im Liegenden entdeckt wurden, gehören wahrscheinlich nicht zu dem Steinbau. Sie können entweder mit drei altburgwallzeitlichen Siedlungsobjekten im Zusammenhang gesehen werden, die in das Liegende unter dem Kirchenschiff lange vor seiner Gründung eingetieft wurden (zwei von ihnen wurden durch die Kirchenfundamente angeschnitten), oder es handelt sich möglicherweise um die Spuren eines älteren Holzkirchenbaus (Abb. 4). Das mittlere von Siedlungsobjekten (Nr. 121) bestand aus zwei seichten schüsselförmigen Gruben, die mit dunklem fettem Lehm aufgefüllt waren (vielleicht Feuerstätten ?). Es ist nicht ausgeschlossen, daß es sich um Überreste einer älteren heidnischen Opferstätte handelt, die mit einer rechteckigen Umzäunung im Ausmaß von 21,5×17 m begrenzt war und an die ältere Palisandenbe-

festigung anknüpfte (Abb. 3). Mit Rücksicht auf ihre stratigraphische und chronologische Stellung konnten die Palisadenrinnen in der Umgebung der Kirche mit ihrem hölzernen Anbau, wie es J. Pošmourný angenommen hatte, nicht zusammenhängen, obwohl die innere Palisade in einem Zeitabschnitt der Kirchen- und Friedhofsexistenz hier gestanden haben mußte.